

Diňe Gaýgysyz Atabaý

Category:

Edebi

makalalar, Ertekiler, Kitapcy, Söhbetdeşlik, Sözler

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Diňe Gaýgysyz Atabaý

Men haýsydyr bir proletar syýasaty üçin türkmenleri gurban berip biljek däl.

Gaýgysyz Atabaý. 1923 ý.

Hormatly okyjy!

Çylşyrymly ykbally Gaýgysyz hakda bu gadagançylykdan doly, jikme-jik maglumat toplamak mümkin däldigini ýatladasym gelýär. Rus publisisti Sergeý Medwedýew: "Russiýanyň gizlin gulluklarynyň gizlin arhiwlerinde saklanýan dokumentleriň bary-ýogy bir prosenti bize belli" diýip janygýan pursatynda, türkmenler üçin ol şondanam has ujypsyzdyr. Şo sebäpli, men gola düşen maglumatlar esasynda Gaýgysyzyň pikir-duýgularyny, ruhy ösüşini, kämilleşişini yzarlamaga üns berdim. Bu beýik ynsanyň içki hal-ahwalynyň has ähmiýetlidigi belli ahyry. Eger Gaýgysyz Atabaýyň doly biografiýasyny ýazmaly bolsa, azyndan dört-bäş tomluk kitap ýazmaly bolardy. "Döwürler dolanar,

gerdişler döner.” Ana, şonda türkmen ykbalynyň howply bir öwrüminde Gaýgysyzyň öňe çykyp, halkyň başyndan injek uly betbagtlygy dep edenligi hakda ähli dokumental maglumatlar ýüze çykar. Şo pursatda Gaýgysyz täzeden direler. Ol ölensoňam, kuwwatly ruhy her bir diriçe milletine hyzmat edýär ahyry.

DIÑE GAÝGYSYZ ATABAÝ

Türkmenistan Respublikasyny döredip, oňa hyzmat ede-edede ahyrda jesediniň haýsy toprakda, haýsy agajyň köküne iýmit bolup yatany belli bolmadyk bu gerçek türkmen hakda şeýle bir adalatly ýazmak zamany geldi. Bu zerurlyga göz ýetiremede galama ýapyşdym.

Gaýgysyz Atabaý Staliniň örän çylşyrymly, çykgynsyz, gazaply päsgelçilikleriniň garşysyna ýol-çykalga tapyp, üstesine-de o döwürki syýasy şertleriň ýaramaz ýagdaýynda milli respublika döretmegi başardy. Syýasy şertleriň ýaramazlygy nämededi? Bu sowala jogaby kumuk taryhçysy Myrat Ajy “Gypjak sähralarynyň ýowşany” diýen kitabynda örän jaýdar aýdypdyr: “...Şeýlelikde patyşa Russiýasynda 196 halk ýaşan bolsa, Sowet Soýuzy döwründe ýüze golaý halk galypdyr. Ýarysyny ýok edipdirler. Adamlary däl, halklary! (Moskwa. 2000ý. 5-nji sah.)

Türkmenistany öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy bolan soýuz respublika hökmünde däl-de, eýsem awtonom respublika ýa-da awtonom oblast görnüşinde galan ýagdaýyny göz önüne bir getirip bilersiňizmi?!

Akyl ýetireniň başy aýlanar.

Eger Türkmenistan, hakykatda-da, awtonomlykda galan bolsa, 1991-de her kim öz ojagynyň başyna ýygnananda, bizi kim garaşsyz diýip yglan edip bilerdi?! Tatarystanyň, Başgyrdystanyň, Çeçenistanyň başyna düşen külpetler biziňem başymyza düşerdi ahyry. Russiýa hiç bir milleti öz golastyndan çykarmak islemeýär, diňe öňki soýuz respublikalary, ýagny, öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy bolan respublikalary demir penjесinden mejbur bolup gaçyrdy.

Ynha, akyl ýetirip otursak, 1924-nji ýylda Gaýgysyzyň başda

durup, Türkmenistan üçin köz-kökenek bolup gazanan, öz ykbalyňy özüň kesgitlemek hukugy, näçe ýyllar bäri gülkünç ýaly görnen bolsa-da, ahyrda şol hukuk Türkmen halkynyň ykbalyny kesgitlemekde aýgytlaýjy, iň zerur delil bolup bildi. Türkmen taryhy, diňe patyşalaryň, han-soltanlaryň ýa-da söweşleriň taryhy däl-de eýsem ozaly bilen jemgyýetiň ösüşine täsir eden beýik syýasy, ylmy, medeni şahslaryň taryhy hökmünde bütewiligine owrenilip başlansa, beýik Magtymgulydan sowlup geçmegiň mümkin bolmaýşy yaly, Gaýgysyz Atabaýy hem unutmak mümkin däldir. Belli taryhçy Kakajan Muhammetberdiýew ömrüniň kyrk ýylyny esasy işiň ýany bilen, Gaýgysyz Atabaýyň ömrüne, beýik işlerine degişli materiallary öwrenmäge bagyşlap, ölmezinden öňinçä şeýle netijä gelipdir: "Gaýgysyz bolmadyk bolsa, Türkmenistan döwleti bolmazdy." Meşhur taryhçynyň bu pikiri neneňsi delillere, neneňsi wakalara, neneňsi dokumentlere daýanyp aýdanyny seljermek gerek.

Emma mundan öňinçä Gaýgysyzyň ömrüne bir nazar öwreliň.

Gaýgysyz 1887-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Mäne obasynda Täç gök serdaryň Baninur (Türkmençe ady Oguldurdy) diýen owgan aýalyndan dünýä inýär. Täç gök serdar Eýran basybalyjylaryna garşy Sarahs söweşlerinde ýüzbaşy bolup, özüni tanadypdyr. Soňra serdar diýlip başlanypdyr.

Şo ýyllaryň birinde owgan hany pitneçilere gaýtawul bermek üçin Täç gök serdardan kömek sorayar. Olam ýigitlere baş bolup ýetip barýar. Pitne ýatyrylýar, emma şo garma-garyşyklykda hanyň hazynasy urulýar. Muny türkmenlerden görýärler. Täç gök serdar bu töhmete çydaman, nirdesiň Mäne diýýär-de gaýdyberýär. Gelip, ýene suw harazy, mülk ýeri bilen güýmeniberýär. Az wagtdan owganlar hazynanyň hakyky talaňçysyny tapýarlar. Onsoň owgan hany, bir gürrüňe görä, on gyz, ýene bir gürrüňe görä bir gyz sowgat iberip, Täç gök serdardan ötünç sorayar. Şol sowgat berlen gyz hem Täç gök serdara bir ogul, bir gyz dogrup berýär.

Gaýgysyz ýedi ýaşyndaka atadan mahrum bolýar. Emma ýedi ýaşa çenli gözüniň görenleri, atasyndan gan bilen, ruh bilen geçen duýgy-pikirler Gaýgysyzyň bütin ömrüne yeter. Onuň ejesi hem weziriň gyzy diýlen gürrüňem bar. Onsoň Gaýgysyz daýylaryna

çekse-de, atasyna çekse-de parhy ýok, arslan ýürekli bolaýmalydy. Üstesine-de Gaýgysyzyň doglan topragy Mäne babany (Abu Seýit Mänelini) dünýä beren toprakdy. Pelsepede, tebigy ylymda öz asyryny aňk eden bu beýik hem keramatly alymyň ruhy o jelegaýlara eýelik edýärdi ahyry.

Ýetim galan Gaýgysyzyň täze durmuşy başlanýar. Ýetimligem tüýsli-tüýslüdir weli, esasan göze görünýäni iki tüýslüdir. Ýetimleriň bir topary durmuşdan basylyp, ejizläp, ähli zada gorkuly, ynamsyz bakýar, ataly-enelilere görüpligi güýçlenýär, niýeti garalýar gidýär, mahlasy, özünü jemgyýetden çete çekýär, arly gezyär, "Bir goluma düşäýse bor" diýip ýaşaýar. Beýle ýetimlerde mukaddeslik duýgusy ýitýär, balyk ýaly sypjyk bolýar, şemal ýaly üýtgäp durýar, iň ýamany hem ýüzünde utanç bolmaýar. Kezzaplyk o ýetimleriň baş käridir. Beýle ýetimler bir ýol bilen uly derejä ýetäýse, gol astyndakylaryň dat gününe.

Yetimleriň başga bir topary bolsa, aslyny unutmýar, her ynsana atasy, enesi, gardaşy ýaly bakýar. Başarsa ýagşylyk etmäge, peýdaly hyzmatlar görkezmäge dyzaýar. Kanagatlylyk, sabyrlylyk we öz sarpasyny saklamak olara adat bolyar. Olaryň zehini açylýar, ylma, döredijilige yhlasy güýçlenýär. Onsoň il içinde hormaty artýar. Beýle ýetimler uly derejelere yetende-de ýörişini üýtgetmeýär.

Gaýgysyz soňky tipli ýetimlerden boldy. Kakasynyň öňki aýalyndan dogan ogul-gyzdan oňly ýardam bolmasa-da, Gaýgysyz oba mollasyna gatnap, köne okuwdan bilim alyp başlady. On ýaşa çenli molla çybygy astynda köne dini bilim aldy. Maşgala pukaralygy, açlyk-horluk onuň başyna her gün tokmak urup başlanda molla gatnamasyny kesmeli boldy. Şonda molladan almadyk sapagyny gazaply durmuş on esse artygy bilen berdi. 1899-njy ýylda Tejende rus-ýerli mekdebi açylanda Gaýgysyz onuň ilkinji okuwçylarynyň biri boldy. Ol mähriban Mäne obasyndan başga-da oba-şäher barlygyny, öz türkmeninden başga-da millet-dil barlygyny ilkinji gezek gördi. Tebigy teşnelik, dogabitdi yhlaslylyk oňa okuwda üstünlük getirdi. 1903-nji ýylda Tejendäki mekdebi tamamlan Gaýgysyzyň ýürejigi uçup durdy. Onuň gözleri açylyp başlapdy, ylym-bilim diýlen ägirt

uly hazynanyň bir künjünden jyklap görüpdü.

Tejendäki mekdebiň maksady kiçi gullukçy, dilmaç taýýarlap, rus patyşasyna wepaly adam ýetişdirmekdi. Emma Gaýgysyz we ýoldaşlary bu germewleri şobada ýumurdylar hem-de özlerine näme zerurlygyna düşünişip başladylar. Şoňa görä tirýeki agasy Geldiniň maslahatyna bakman, gözünü Daşkende dikip başlady. "Giden ýerden getirgeý, tutan ýerden gopargaý" diýilýän häsiýet Gaýgysyza mahsusdy. Ol Orta Aziýanyň iň uly şäheri Daşkendiň mugallymçylyk seminariýasynda 1905-nji ýyldan başlap okap ugraýar. Tejende okaýan ýyllary rus, tatar, azerbeýjan mugallymlarynyň Gaýgysyzyň köňlüne atan däneleri Daşkende gelende şinelâp başlady. Üýtgeşsiz görüňän dünýäniň barha çäýkanyp başlaýandygyny, buz astyndan barha güýçli derýa akýandygyny, düýnem hökmürowan görnen toparlaryň bu gün aýak üstünde zordan durýandygyny görmesi Gaýgysyza oýlanmaga-ölçemäge täze itergi berdi. Aýratyn hem 1905-nji ýylyň rus rewolusiýasy patyşa imperiýasynyň gol astyndaky dürli milletleriň milli duýgularyny oýaryp, öjükdirip göýberdi. Daşkent bolsa şeýle merkezleriň biridi we her köňle joşgun guýmaga ukyplydy. Ynha, Gaýgysyz şeýle gazanda gaýnap başlady. Her täze tanyş oňa täze dünýäni açyp ugrady. Olaryň arasynda Muhammetguly Atabaý diýen türkmen ýigidi oňa has ýakyn boldy. "Garry nohur" diýen dag obasynyň arçynynyň ogly bolan Muhammetguly berk türkmen terbiýesini alanlygy bilen, daş keşbiniň we otur-turşunyň ýakymlylygy bilen, esasy hem pikir-duýgularynyň kämilligi bilen Gaýgysyzy bendi etdi. Yalancıda bir dost gazanylýan bolsa, o dost Muhammetgulydyr diýen netijä geldi. Muhammetguly Gaýgysyzdan bir ýaş kiçi bolsa-da ondan ekabyrrak görünýärdi. Kakasynyň gatnaşykly ýerleri hem-de türkmenlerden dörän öňki intelligent kişiler bilen tanyşlygy hem Muhammetgulynyň hereket örusini giňeldýärdi, Seýle hem bu örä, tanyşlyk, garyndaşlyk meýdançasyna Gaýgysyzy hem yhlas bilen çekýärdi. Üstesine, "Eli açyga Alla sahy" diýlişi ýaly, Muhammetguly kakasynyň berýän maddy ýardamyny öz dost-ýarlaryndan gizleýän ýigit dälidi. Gaýgysyz dagy halkdan gelyân puluň hasabyna okaýan bolsa, Muhammetguly diňe kakasynyň gös-göni goldawy arkaly tölegli okaýardy.

Gaýgysyz bilen Muhammetgulyň köňülleri, pikir-duýgulary ýakynlaşdygyça, ol ikisiniň maksady hem birleşdi. Maksat-ýüzüňi halka öwürmekdi. Özleriniň okaýan Mugallymçylyk seminariýasynda-da gizlin ruh-halka bakmakdan ybaratdy.

Aslynda-da, aňyrdan gelşine görä, rus intelligensiýasynyň uly bölegi esasy ünsüni halkdan aýyрмаýardy, ýogsa olaryň aglabasy barly maşgalalarda terbiýelenen ynsanlardy. Dogrusy, halk derdi bilen ýaşamak däbi bardy. Ynha, şo hassalyk Gaýgysyz bilen Muhammetgulyda-da öňden döräpdi.

Halk bolsa gözgyny halda.

Näme etmeli?

Ozaly bilen halka sowat bermeli. Öz adyny ýazyp bilsin. Okasa, özüniň ynsanlygyna göz yetirer, aslyna bakar, ahyrda özüni tanap başlar. Nireden gelip, nirä barýanyny biler. Hut şoňa görä, Muhammetguly Atabaýyň: "Iýmek-içmekden öňürti ylym-bilim zerur." diýen sözi ömür öçmejek yşyk ýaly boldy. O sözi Gaýgysyz ömrüniň ahyryna çenli unutmaz hem-de ähli işlerinde o sözüň aslynda ýatan uly manyny ulanar.

Daşkentde türkmeniň beýik ogullarynyň biri H.Ýomudskiý bu goşa gumry ýaly bir-birege ysnyşyp ýören Gaýgysyz bilen Muhammetgula ýol görkezýär, nesihatlar berýär, özüniň çuňňur medeniýetinden, paýhasyndan täsir geçirýär. Ýomudskiniň özüni şeýle erkana duýşy, merdanalygy, ugurtapyjylygy, halkyna janköýerligi, esasysy hem gaýduwsyzlygy ýaş beýnilere ummasyz güýçli nusga bolýar. "Bizem Han dädemiz ýaly bolsadyk" diýdirýär.

Halk dürdänelerini ýygnap ile ýetirmekte uly işler eden Ostroumow bilen soňra "Türkmen sazy" diýen klassik kitabyň awtorlarynyň biri bolan I.A.Belýaýew ýaly beýikler bilen tanyşlyk hem Gaýgysyzy, Muhammetgulyny deňiz gomlaryna düşen ýaly heýjana salypdyr. Biz Gaýgysyz bilen Muhammetgulyň Daşkentde döwri Orta Aziýda ady belli beýik-beýik ýazyjylar, şahyrlar, we beýleki gyzykly adamlar bilen gatnaşyklarynyň ählisini jikme-jik bilmeýänimizi duýmalydyrys. Daşkent o zamanlar Orta Aziýanyň merkezidi ahyry, ähli güýçler oňa dyzaýardy. Bu iki gerçeğiň Daşkent gazanynda gaýnap, kalplarynda neneňsi joşgun dördendiklerini göz öňüne getirmek

hem kyn. "Är yzynda gezseň är dek bolar sen."

Tomus dynjalşy golaýlaşanda Muhammetguly Gaýgysyzy "Garry nohur" obasyna çagyrdy. Beýleki türkmen obalaryndan üýtgeşik tebigatly "Garry Nohuryň" adamlary gadymy türkmen däp-düzgünlerini örän pugta saklap galanlygy bilenem geň görünýärdi. Üstesine-de dag medeniýetiniň çöl-sähra medeniýetinden artykmaçlygy hem mese-mälim aňlýardy. Muhammetgulyň kakasyna Atabaý hajy diýýärler. Köp çagalý, döwletli ojagyň eýesi. Obasynda we jelegaýlarda hormat gazanan adam. Gaýgysyz bu obanyň, bu maşgalanyň, aýratyn hem Muhammetguly dostunyň şeýle ýürekdeşligine, wepadarlygyna jogap hökmünde, ýüreginiň emrini daşyna çykarýar. Onsoň şol dag obasynda Muhammetguly bilen Gaýgysyz dogan okaşýarlar. Adaty doganlykda gan, garyn birligi bolsa, bu doganlykda ýürek, ruh birligi bardy. Onsoň muny resmi hasaba almagy Durun pristawlygyndan haýyş edýärler. Şo döwür Durun pristawlygynda işleýän ady belli Hojaly molla razy bolsa-da kireýsiz kilim kakmaýan pristaw birbada garşy bolýar, Atabaý hajy horjunyny güberdip gelende bolsa gol çekýär. Indi Muhammetgulyň hem, Gaýgysyzyň hem familiýasy Atabaýew bolýar. Käbir maglumatda Gaýgysyzyň atasy, ýagny Täç gök serdaryň kakasynyň ady hem Atabaý awçy diýlip görkezilýär. Olar iki dogan hökmünde Daşkende baranlarynda Muhammetgula Atabaýew 1, Gaýgysyza bolsa Atabaýew 2 diýilýär. Bu lakam resmi ýazgylarda, iki gerçeği yzarlan şugulçylaryň maglumatlarynda-da ulanylýar. Syýasy aktiw talyplaryň arasynda Gaýgysyzyň, Muhammetgulyň barlygy, üstesine-de dogrusyny aýtmasa içi ýanyp barýan Gaýgysyzyň adalatsyzlyklar hakda çekinmân gürlemesi Mugallymlar seminariýasynyň ýolbaşçylaryny, gizlin gullugyň ýalhorlaryny birahat edýär. Onsoň Atabaýew 2-ni okuwdan kowmak niýetine gelýärler, emma ähli talyplar özüni aldyran Gaýgysyzyň arkasynda berk durýarlar. "Gaýgysyzy kowsaňyz, ählimiz okuwdan çykarys" diýip şert goýýarlar. Şeýdip, Gaýgysyz okuwdan kowulmasa-da patyşa içalylarynyň ýadawsyz, irginsiz yzarlamasyna sezewar bolýar. Şo günlerden başlap tä ömrüniň ahyryna çenli yzarlanjagyny, özüne düýpden başgaça göz bilen bakyljagyny, dostundan duşmany köp boljagyny Gaýgysyz häzir

gümanam etmeýärdi. Güman edäýende-de ol gaýga batjak ogul däldi. Gaýgysyz ady ýönelige götermeýärdi, gaýgyny-gamy, gorky-ürkini âdigi bilen mynjyrada-mynjyrada ýaşamany öwrenipdi.

Gaýgysyz Daşkentde okan ýyllary köpi gören Ýomudskiý bilen, Muhammetguly bilen türkmen halkynyň gelejekki ykbaly hakda neneňsi söhbetler edendigini biz diňe çaklap bileris. Şeýle söhbetleriň uzak-uzak gijeleri kelteldeni welin ikuçsuzdyr. Her bir meselede öz pikiri bolan, her bir çözütdä taze ýol tapmany öwrenýän Gaýgysyz özüniň maksadyny, öz ornuny ýuwaş-ýuwaş anyklaýardy.

Bu dünýä näme iş bitirmek üçin gelenini Gaýgysyz örän ir kesgitleýdi.

Gaýgysyz baş ýyllap Daşkentde okan döwründe Mäne obasynda biçäre-pukara bolup galan, birmahallar weziriň gyzy bolan ejesi hakda ne taryhy çeşmeler, ne edebi eserler habar berýärler. Ýogsa Gaýgysyz mährem enäni unutjak ogul däl ahyry. Serdar ogluny döreden ene bu ýyllarda neneňsi güzaplar, neneňsi ejirler, ezyetler çekendigini göz önüne bir getirip görüň. Ýa-da amanadyny tabşyraýdymyka?

Ahyry, okuwlary tamamlanýar, hem mugallymlardan, hem durmuşdan alnan dersleriň baş ýyly geçip gidipdir. Gaýgysyz Mara gelýär, iş tapman kösenýär. Ynha munuň sebäpleriniň biri: Zakaspi oblastynyň naçalnigi Ýewreinow Türküstan ülkesine ýazan hatynda: "Biz seresaplygy elden bermejek bolsak, türkmen mekdeplerine türkmen mugallymlaryny bellemeli däldiris, gaýta olary diňe rus-ýerli mekdepleriniň müdirleriniň ikinji derejeli kömekçisi edip bellemeli" (Ş.Taşliýew, T.Durdyýew "Gaýgysyz Atabaýew" A.1988. 15 sah.) Şeýle hatlar az däl.

Bu aralykda Muhammetguly zähmet okuwyny öwredýän kursda okamak üçin Peterburga gidýär. Ol şonda Moskwany hem görüp geçýär. Peterburgdaka "Zakaspi Türkmenleriniň mekdebi" diýen makalasy rusça çap edilýär. Muhammetguly şonda on sekiz ýaşly ýigitdi. Kursy gutaryp gaýdanda ýol kireýini Ýomudskiden karz alýar. Bu Atabaý hajynyň maddy ýagdaýynyň pese gaçanlygynyň alamatlarydy.

Muhammetguly hem Mara gelýär we iki gardaş Atabaýewler rus-

ýerli mekdeplerde mugallymçylyk edip başlaýarlar. Olaryň elinde okan okuwçylaryň neneňsi bagtyýardygyňy bir oýlanalyň. Ylym-bilim, terbiýe bilen bir hatarda olar öz ýüregindäki joşup-daşyp, kenar tapman duran milli duýgy-pikirlerini ägirt yhlas, ägirt kuwwat bilen okuwçylaryň kalbyna guýýardylar. Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyň energiýasyndan ähli töwerekdäkiler kuwwatlanýardylar. Iki ýigit hem syratly, hem sagdyn hereketli, gözlerinde ot ýanýar, dilleri dür saçýar, geynişlerinden kem tapylmaz, ulumsylyk sürtseňem ýokmaz. Az-kem içki gahar, gyzmalyk bar. Ony özleri duýanok, Ilem duýup baranok.

O gahar, o gyzmalyk nireden gelýär? Iki juwan, gözi açyldygyça, öz halkynyň uçdan tutma diýen ýaly sowatsyzdygyny, ýaşaýyş şertleriniň örän-örän pesdigini, maşgala, sosial-jemgyýetçilik gatnaşyklarynda ugur tapmaz derejedediklerini gördüler. Şeýle ýagdaýdaky halkyna kömek etmän, jan agyrtman ýaşap ýörenleri olar ýigrenip başlady. Hökman, hökman bu ýagdaýy gowulyga baka üýtgetmeli diýen pikirdediler. Daşkentdäki binalary, koşkleri, metjitleri görmekleri, üstesine Muhammetgulynyň Peterburg, Moskwa ýaly uly şäherleriň ýaşaýyş durkuny, ýaşaýyş medeniýetini synlap gelmegi, onsoň o taýdakylary türkmenleriň gamyş kepbeleri, ak-gara öýleri, ýerkümeleri bilen, suwsuz diýen ýaly ýaşaýyş bilen deneşdirmekleri bu iki juwanyň rahatlygyny gaçyrýardy. "Meniň halkym näme üçin zamanabap ýaşamaly dälmiş?!" diýen sowal olaryň aňynda at salýardy. Gan bilen gecýän, döp bolup gelýän klassyky terbiýe bilen terbiýelenendikleri üçin olar şeýle jan ýäkýardylar." Iliň göti başyndan aşsyn" diýip bilmeýändigini üçin şeýle janköýerdiler. Olar ylymlydygy, medeniýetlidigi üçin öz öňlerinde şeýle uly maksat goýupdylar we özlerinde şeýle uly jogapkärçilik duýupdylar.

Olar millete sowat, aň-bilim berlende aýal-gyzlary unutmaly däldigini, gaýta olara aýratyn üns bermelidigini nygtaýardylar. Milletiň öňe gitmegi üçin aýal-gyzlaryň ylymly bolmagy, aktiwligi ilkinji şertleriň biridir. Ösen jemgyýetleri synlaň, şonda aýal-gyzlaryň örän ýokary derejede durýandyklaryna şaýat bolarsyňyz. "Gaýrat atadan, zehin

eneden" diýip türkmen aga ýönelige aýdan däldir. 13 asyryň beýik türkmen-türk filosofy, Magtymgulynyň ruhy halypalarynyň biri, Ynsan Hukuklarynyň Deklarasiýasy 1948-de kabul edilen bolsa, o prinsipleri, o yörelgeleri 700 ýyl öň aýdyp-ýazyp giden, dünýäde 600 ýyllap ýaşan, iň uzak ömürlü Osmanly döwletiniň ideýa sütünlerini guran Hajy Bekdaş Weli ynsaniýete öwütleriniň birinde: "Aýal-gyzlary okadyň" diýipdir. Her bir jemgyýetiň ýagdaýyny o jemgyýetde aýal-gyzlaryň tutýan orny bilen kesgittläp boljakdygyny Gaýgysyz hem, Muhammetguly hem öran gowy bilipdirler. Şoňa görä-de olaryň "Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazetada" bu meselä bagyşlanan makalalary çap edildi.

Şo döwürler Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyň türkmenleri sowatlylyga çekjek bolup il arasynda eden wagyz-nesihatlaryny aýratyn hormat bilen ýatlamak zerurdyr. Olaryň işleri ilerleýärdi, hatda Gaýgysyzy müdirlige-de bellediler. Mugallymçylygyň üç ýyly dolanda Gaýgysyzy Durundaky rus-ýerli mekdebe müdir edip iberdiler. Munda patyşanyň ohrankasynyň eli bar bolmagy gaty ahmaldyr. Hem Muhammetgulydan aýyrmaly, hem-de şo zamanlar Maryda güýçlenen rewolýusion hereketden, milli azatlyk isleýän topardan aýyrmaly. Garaz, Gaýgysyzy ilden çeträge zyňmakçy bolýarlar. Gaýgysyz Durunda bir ýyl işleýär. Daşkent türkmeniň, ýagny yerli milletiň ýolbaşçy işde bolmagyny islemeýär. Türkmenligi üçin işden çykarylan Gaýgysyza bu ilkinji uly şarpyk bolýar. Has ýokardan bakaňda, onuň şeýle şarpyk almagy gerekdi diýip oýlanýarsyň. Goý, hakykata has ýakyndan göz ýetirsin, sähelçe bolsa-da, gümany göwnünden gitsin, goý çekelensin. Şonda ol tiz bişer, tiz ýetişer. Arslanlaryň, bürgütleriň yetişişi yaly.

Onsoň işsiz galan Gaýgysyz eýlä yüz urýar, beýlä yüz urýar, iş tapmaýar. "Zakaspiýskaya tuzemnaýa gazeta" makala ýazsa, galam haky berjeklerini aýdýarlar. Emma kararsyz Gaýgysyz Mara gelýär. Pars dilini suwara bilýänligi peýda berýär, ony Eýran bankynyň Mary bölümine hasapçy hökmünde işe alýarlar, soňra baş hasapçynyň orunbasary bolup işleýär. Bu ýyllar Gaýgysyz üçin iň kyn, gümanly-dumanly, hiç bir tarapda güneş jyklamaýan ýyllar boldy. Syýasy ýagdaýyň gümürtikligi gelejekki ýyllara

uly umyt bermeýärdi. Gaýgysyz rus intelligensiýasynyň dury pikirlenýänleri bilen, ozaly bilen-de sosial rewolýusionerler bilen has ysnyşdy. Olaryň üsti bilen Russiýada, Ýewropa ýurtlarynda ýagdaýyň neneňsidiginden habar alyp durýardy. İşleýän yeri Eýran banky bolany üçin Eýranyň, o ýerdäki türkmenleriň, şeýle hem şo ýyllarda Eýranda, Owganystanda işeňňir hereket edýän iňlisleriň pikir-hyýallary hakda, az hem bolsa, maglumat alyp bilendir. Maryda şo ýyllar rowaç bolan "Ýolbarsly" çayhanasy hem diňe naharlanylýan, ya gije geçirilýän ýer däl-de, eýsem köpüň barýan ýeri, medeni merkez, söwda ojagy, adamlaryň tanyşýan, üşşýän jüri hökmünde-de bellidi. Gelyän-geçýän syýahatçylar, täjirler, içalylar, gedaýlar, sergezdanlar hem "Ýolbarslyda" düşläp geçýärdiler. Olardanam azda-kände habar düşýärdi. Gaýgysyz bularyň ählisini başynda öwrüp-çöwrüp, deňeşdirip özi üçin bir ýörelge-ýoda edinendir.

Türkmenleriň diňe territorial, resmi garaşlylyk babatda däl, eýsem pikir-umyt dagynyklygy, döwlet edinmek, döwletçilik duýgularynyň jansyzlygy, Gaýgysyzyň ýiti synçylygyndan sypmaýardy. Üstesine-de Rus patyşasynyň gowşamagy sebäpli iňlis, eýran, owgan, özbek hanlarynyň türkmen topraklaryny täzeden bölüşmäge dyzaýandyklary Gaýgysyzda uly howsala döredýärdi. Gaýgysyzyň özüni alyp barşy, pikirleniş ýoly, hamana, ol eneden doglanda türkmen topraklaryna eýe bol diýlip doglan ýalydy. Onuň biografiýasyny, geçen ýoluny yzarlasaň, bile işleşen, dostlaşan ýa-da ony gören adamlary diňleseň, dogrudanam, Gaýgysyz türkmen topraklaryna eýe bolmak üçin dünýä inen ynsandy.

Ol bu günleriň birinde ýene bir üýtgeşik adam bilen tanyşdy. Oňa Abdyryzak diýýärler. Külli Mary iliniň hormatyna mynasyp bolan Orazmuhammet ahunyň ogly. Abdyryzak atasynyň ýolundan gitmedi, din-şerigat diýip bu dünýäden el üzmedi. Ol gadymy türkmençilige, biziň häzirki düşünişimiz ýaly ýöntem türkmençilige däl-de, milleti ýitirmän saklan türkmençilige köp ýan berdi. Abdyryzak minneti gulakly pilden çekdi. Onuň yetişdirýän gawunlaryny iýmedik armandady. Iki ýüzli halysyny şu günlerem synlap doýup bolanok. Abdyryzak ynsan erkinligini

ähli zatdan belentde goýýanlygy bilen Gaýgysyzyň ünsüni çekdi. Ol örän çuň taryhy kämillik bilen öwrenen adamdy. Türkmeniň geçmişini şeýle ezber bilip, Gaýgysyzyň alnynda täze bir hazyna açdy. Günde-günaşa görüp ýören gadymy Mary ýadygärlikleriniň aňyrsynda nämeler barlygyny gürrüň berdi. Türkmenleriň aslynyň Oguz handan gaýdýanyny, Gorkut ata diýen beýik danasynyň bolanyny, baryp-ha on birinji asyrda beýik Hindistany boýun egdiren şa Mahmyt Gaznaly hakda, şo döwürki dünýäniň iň güýçli imperiýalarynyň biriniň imperatory Roman Diogen 4-niň boýnuna syrta atan beýik Alp Arslan hakda, Çingiz Han ähli ýurtlary ýumrup, ähli illeri gyryp gelýärkä oňa garşy iň uly söweş guran gerçek Jelaleddin Meňburny ýa-da Meňkuberti (Hudaýberdi) hakda, altмыш üç ýaşanda, Muhammet pygambere hormat üçin, öz görüni özi gazyp, gabyra giren Hoja Ahmet Ýasawy hakda, pelsepeli mesnewi ýazmakda henizem öňüne şahyr geçirmeýän beýik Jelaleddin Rumi hakda, baky gala-baky şäher hasaplanýan Konstantinopoly-Ystambuly ýigrimi bir ýaşynda dyza çökeren Ýeňiji soltan Mehmet hakda, umuman, dünýäde döwlet guran türkmen şalary hakda, başga-da yüzlerçe alym, şahyr hakda uzak gijeler söhbet etdi. Arap dilini, pars dilini öz ene dili ýaly bilýän paýhasly Abdryzak şondan soň Gaýgysyzyň ömürlük maslahatçysy bolýar.

Bu aralykda Muhammetgulyny Çelekene, soňra Bäherdene mugallym edip geçirýärler. Ol ak telpekli, gyrmyzy donly gornüşde obalardan halk edebi döredijilik nusgalaryny-nakyllary, aýdymlyry, hüwdileri, läleleri, ertekileri, dessanlary ýazyp almaga hem girişýär. Onuň içki hyjuwy, tükenmez kuwwaty bir göwrä sygardan güýçli. Onsoň ol yene bir uly işe baş goşýar. Öz dogduk obasynda täze tipli mekdep gurdurmaga başlaýar. Muhammetgulynyň öz niýeti bar: dag içinde dünýä görmän oturan obadaşlarynyň ogluna-gyzyna sowat-bilim bermekçi, dil öwretmekçi, şeýdip olary uly dünýä bilen baglaşdyrmakçy. Emma ynsan jany gyl üstünde diýleni. Bir ýerlerden gelen kesel ýapyşyp ýatyr. Mekdep gurlup, okuw başlap-başlamanka Muhammetguly 1916-njy ýylyň 2-nji martynda dünýäden gidýär. Muhammetguly Atabaý türkmeniň süýnen ýлдыzларыnyň biri boldy. (Muhammetguly Atabaý hakdaky maglumatlar A. Çüriýewden

alyndy).

Bu şum habary eşiden Gaýgysyzyň neneňsi jöwlan urşuny bir duýsadyňyz. Onuň üçin dünýä boşap galýar, dünýä sowap galýar. Şobada "Garry nohura" ýola düşýär. Birmahallar bu obada dogan okaşan zamanlary bu daglar neneňsi gözeldi, her gaýanyň daşlary bir geline meňzäp otyrды, şirrildeşýän çeşmeler gürrüldeşýän guşlar bilen ne şirin saz çalardy, her çynar, her arça şeýle paýhasly bakardy. Bary sowlupdyr. Asyl, bu jelegaýlaryň ähli gyzygy Muhammetguly bilen ekeni. Hanha, öz gollary bilen saldyran mekdebi Muhammetgulyň hasyl bolmadyk arzuwlarynyň, başa barmadyk niýetleriniň, ýetmedik maksatlarynyň binasy bolup görünýär.

Gaýgysyzyň bu ýürek awusyny, çykgysyz ýalňyzlygyny Çowdur han dostuny ýitiren beýik Magtymgulyň matamyna meňzedesim gelýär.

Daglar başyn egdi, duman bürendi,
Ýeller galabilmän, ýerde süýrendi,
Aý-Gün batyp, gökde Myrryh görüdi,
Bulutlar boldular baran, Çowdur han!

ýa-da:

Magtymguly, uçdy ol algyr guşum,
Arkadagym, eziz syrdaş, gardaşym.

ýa-da:

Çowdur han, görejim, köňül diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde!

Gaýgysyz gamly halda, Muhammetgulyň köp gaytalan sözünü ýatlady: "Göreşler öňdedir Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!" O sözler Gaýgysyza köňül ýardamçysy boldy. Ol hiç mahal, hiç bir pursatda Muhammetgulyny unutmaýşy ýaly, o sözleri hem köp-köp gezek gaýtalamaly bolar.

"Göreşler öňdedir, Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!"

Ýigriminji asyryň görnükli türkmen magaryfçysy Muhammetguly Atabaýyň öz gurduran mekdebi onuň muzeýi bolup, häzirem ile

hyzmat edýär. Ýanynda-da kiçeňräk heýkeli gelen-geçeni synlap dur. Muhammetguly Atabaýyň ruhy zamanamyz hakda nämeler oýlanýarka?

* * *

Gaýgysyzyň yzarlanmasy barha güýçlendi, sebäbi onuň hereketleri hem barha güýçlendi. Polisiýanyň aýratyn bölüminiň bir maglumatynda şeýle sözler bar: "Olar öz wagyzlary, maslahatlary arkaly türkmenleri rus dikmelerine, patyşa çinowniklerine garşy küşgürýärler. Talyp Kakajan Berdiýew, mugallym Ata Myradow, Tejen uýezd naçalniginiň öňki terjimeçisi Çary Garabekow we hasap-karz bankynyň gullukçysy Gaýgysyz Atabaýew dagy ýygy-ýygydan şeýle gürrüň edýärler." (Öňde ady agzalan kitap 18-nji sah.)

Öňde müň dokuzýüz on altynjy ýylyň daýhan gozgalaňy bar. Türkmenleriň pälä alynmagyna, olara dürli salgyt salynmagyna garşy ilat baş göterdi. Kim pilli, kim kätmenli, kimsi ýaragly garşylyk dörkezmek üçin topar-topar üýşüp topalaň turuzdylar. Taryhçylaryň berýän maglumatlaryna göre, Gaýgysyz Atabaý dagy ilatyň sosial hem milli eziş astyndadygyny düşündirip, patyşa syýasatyna garşy wagyz-nesihatlar bilen çykyş edipdirler. Olar daýhanlaryň protest hatyny taýýarlamaga gatnaşypdyrlar hem-de o haty Türküstan ülkesiniň general-gubernatory Kuropatkiniň hut özüne gowşurypdylar.

Daýhan gozgalaňyna gatnaşýanlaryň köpüsi 1880-nji ýylyň ahyrynda 1881-nji ýylyň ýanwarynda Gökdepe söweşlerine gatnaşan ýa-da o söweşde ýakynlaryny şehit beren, içi doly armanly adamlardy. Olar Gökdepe söweşiniň köňülde we bedende goýan ýaralaryndan az-kem saplanyp, özüne gelen, gamly pikirlenýän ynsanlardy. Olar indi öz düşen ýagdaýyna sowuk kelleleri bilen akyl ýetirýärdiler we çykalga gözleýärdiler. Päle meselesi şeýle duýgulary ýüze çykarmagyň amatly pursaty boldy. Gozgalaňda "Ähliňiz ýok boluň!" diýlen şygar barlygy ýöne ýere däldi.

Işiň ýaman ýeri bu gozgalaňyň özakymlaýyn, guramaçýlyksyz, esasysy bolsa bir agyza bakdyryp biljek lidersiz geçmegidi.

1912-nji ýyldan bäri rus imperiýasynyň syýasatyna garşy gidýän Jüneyit hanyň we oň daýhançylyk bilen meşgullanyp ýören sowatsyz Eziz hanyň oňe çykmalary heniz ähli türkmenler lider bolarlyk derejede däl.

Bu gozgalan Gaýgysyza köp tejribe berdi, täze pikirler oýardy, oňki pikirleriniň köpüsini ýa ret etdi, ýa üýtgetdi.

Gaýgysyzyň baş pikiri-milli döwlet gurmakdy, milli birlikdi.

Halkyň häzirki ýagdaýy bu maksada ýetmäge mümkinçilik berýärmikä? Halk bişişipmi?

Öz hukugyny, öz hakyny, özbaşdaklygyny almaga, esasysy hem soňra goramaga taýýarmy?

Bu soraglar Gaýgysyzy gije-gündiz gurt kimin gemirdi. Halkyň ykbaly o soraglara hakyky jogap tapyşyňa baglydy. Häzirki wagtda bolmajak zada bolar diýse, boljak zada bolmaz diýse, ol körlük bolar. Üstesine-de ýüzüp bilmeýän halynda deňize çyksañ, ilkinji gomda suw düýbüne gitmezmiň?! Gaýgysyz baýlary, hanlary, begleri, serdarlary hasaba almady-olaryň möwriti geçipdir. Täze döwür gelyär, o döwre mynasyp arslan ýaly adamlar zerur. Hany, o adamlar? Ýok diýäýmeli derejede, barmak basyp sanaýmaly. Meseläniň ýene bir gabahat tarapy- Daşoguz taraplarynyň türkmenleri Hywa hanlygynyň gol astynda, Çärjew-Kerki taraplary Buhara emirligine degişli.

Onsoň Gaýgysyz baş soraga “Şu wagtda bolmaz” diýip jogap bermäge mejbur boldy. Onuň dogabitdi synçy nazary, üşüklü aňy muny ýalňyşman kesgitledi. Bu Gaýgysyzyň duýgy bilen däl-de akyl-paýhas bilen iş etjekdiginiň ilkinji alamatlary boldy.”Maksada sabyr bilen ýetiler.”

* * *

1905-nji ýylyň rus rewolýusiýasynda oýanyp başlan türkmen milli hereketi, ozaly bilen aň-pikirlerdäki, duýgulardaký milli hereket 1916-njy ýylyň gozgalanyndan soň has güýçlendi, örüsi has giňeldi. Badabat milli azatlyk almak, özbaşdak bolmak meýilleri rüstem geldi. Azatlygyň we özbaşdaklygyň şirin umytlary hakyky ýagdaýy göz oňünde tutmakdan köpleri çetleşdirdi köpleriň başyny dumanlatdy. “Gözi bagly guş deý

uçuþ baradyr.”(Magtymguly) diýilýäni boldy. Rus patyşalygynda gullukda bolan H.Ýomudskiý, Seýitmyrat Öwezbaýew, Oraz Serdar, K.Berdiýew we beýlekiler turuwbaşdan milli azatlyk pikirini goldaýardylar. Olar, dogrusy, Gaýgysyz Atabaýyň dostlary, tanyşlary, halypalary bolsa-da pikirdeşleri däldi. Olaryň maksada ýetmekdäki gönümilligini Gaýgysyz baş barmagy bilşi ýaly bilýärdi. Bu meselede örän çeyä pikirlenilmese milleti düzedip bolmajak urgulara duçar etjekdiklerini Gaýgysyz hiç-hiç unutmady.

On altynjy ýylyň gozgalaňynda aýlanyp başlan birahatlyk degirmeni soňra togtamady. Bu garma-garyşyklyk köpleriň başyny gyzdyrdy. Onsoň sowuk kelleli pikir edip bilýän, durmuşda bolup geçýän öwrülişiklere paýhasly nazar salyp bilýän azaldy. Seýitmyrat Öwezbaý diýilýäniň akyl-paýhasyna, pelsepeli pikirlerine hemmeler haýran galýan pursatynda, hatda Gaýgysyz hem o hakda: ” Seýitmyradyň 50 kilo agramy bar, 49 kilosy akyl” diýýän pursatynda Seýitmyrat Öwezbaýyň özi wakalaryň ösüş ýoluny öňden görüp bilmedi. Şoňa görä onuň pikirleri hem Gaýgysyzyňka çapraz geldi.

Gaýgysyz, eýýäm şo günlerde wakalardan baş alyp çykmak ukybyny ýüze çykaryp ugrady we harasadyň haýsy tarapdan gopjagyny öňünden kesgitlep bildi.

Ahyry, syýasy tupanlardan, topalaňlardan ýaña gana boýälan müň dokuz ýüz on ýedinji ýyl bosagadan girdi.

Fewral rewolýusiýasynda ak patyşanyň tagtdan taýdyrylmagy, gijrägem bolsa, türkmenlere-de uly täsir etdi. Şäher köçelerinde ak telpegini taýagyň ujuna geýdirip, baýdak ýaly göterip barýan topar-topar türkmenler öz ykballarynyň neneňsi synaglara sezewar boljakdygyny duýmaýardylar. Üýtgeşmeler ýagşylyk getirer diýen umytda ýylgyryşýardylar. Hakykatda weli, güljegiň, aglajagyň bilinmeýän ahwaldy. Wagtlaýyn hökümet başarnyksyzlygyny ilkinji ädiminden görkezdi. Patyşa dikmeleriniň ýerini ýerli baýlar, ownuk serdarlar eýeläp ugrady. Türkmen oblast ispolnitel komiteti döredilip, olar wagtlaýyn hökümeti goldap başlady. Tiz wagtdan işçi we soldat deputatlarynyň Sowetleri guralyp ugrady. Gaýgysyz bu işe iki elläp girişdi. Ony Mary

uýezd azyk komitetiniň başlyklygyna saýladylar. O döwürler bu wezipe iň bir esasy wezipeleriniň biridi. Sebäbi iki häkimiýetligiň ilkinji miwesi açlyk boldy. Hiç bir zada bakman, ozaly bilen ilaty ölümden alyp galmalydygyna Gaýgysyz örän çuň düşündi. Gije-gündiz oba-oba, öýme-öý aýlanyp, artyk azyklylary bilip, açlary hasaba alyp, her kime ölmez ödi paýlap başlady. Barlylar zadyny gizledi we Gaýgysyza duşman gözli bakyp başladylar. Başga çykalga ýokdy. Munuň mejburiýet hem wagtlaýyn çäredigini Gaýgysyzyň özi hem gowy bilýärdi. Her niçigem bolsa Gaýgysyzyň bu jansebil ýortmasy boş gecmedi. Taryhçylaryň şaýatlyk edişine görä, diňe Mary uýezdinde on ýedi müň adam ajalyň agzyndan alnyp galynypdyr. Bu otuz ýaş aýetiberen Gaýgysyzyň jemgyýet derejesinde ilkinji uly işi boldy. Onuň guramaçylyk ukybynyň ilkinji synagy şowly geçdi. On ýedi müň adamyň ömrüni dowam etmeginde öz yhlasynyň barlygyny sähelçe duýanam bolsa, Gaýgysyzyň ýüregi, gör, neneň kuwwatlanandyr, ganat baglandyr. Özgä ýagşylyk etmekden alynýan lezzet ýaly hem bir lezzet bolarmy?!

Mary uýezdinde oň Täç gök serdaryň ogly hökmünde hormatlanýan Gaýgysyz, indi halk içinde öz işi bilen, öz adamkärçiligi bilen uly abraý gazandy. Oktýabr rewolýusiýasyndan soň döredilen Sowetlerde bolsa Mary uýezd türkmen seksiyasyna ýolbaşçylyk etdi, şol bir wagtda-da azyk komitetiniň işini dowam etdirdi.

Dostlaryndan, halypalaryndan ýolunyň kem-kem aýra düşýänini hem Gaýgysyz gözden salmaýardy. Emma öz saýlan taktikasynyň dogrulygyna weli hiç güman etmeýärdi. "Şu mahal özbaşdak bolmak mümkin däl. Ýa iňlise, ýa orsa ýan bermeli. Wagtlaýynça ýan bermeli. Ilkinji amatly pursatda etjegiňi bilmeli. Iňlis diýleni örän tejribeli, aýbygadym. Onuň eline düşen aňsat-aňsat sypyp bilmeýär. Ors öwrenişilen ýagy. Munuň bir alajy tapylar. Esasy zat millet bölünmän, parçalanman aman saklansa."

Dosty Abdryzak hiç tarapa ýan bermän-egilmän, diňe özüne boýun egip ýör. Ol Rus patyşasyna ynanmaýşy ýaly, Wagtlaýyn hökümete, Sowetlere, diňçilere, ateistlere hem ynanmaýardy. Başga bir ýoly bolsa salgy berip bilmeýärdi. Şeýle-de bolsa Gaýgysyz onuň könlünde uly orun tutýardy. Hut şoňa görä-de

Gaýgysyz Abdyryzagy azyk komitetine işe çekmäni başardy. Gaýgysyz turuwbaşdan ynsan mertebesini her bir syýasatdan ýokarda goýmany öwrendi. Bu gylyk oňa tä soňky demine çenli hemra bolar. Her tüýsli synaglarda, dürli-dürli kynçylyklarda-da Gaýgysyz bu gylygyna ikilik etmez. Şu ahwal hem onuň örän pugta, durnukly terbiýe alandygynyň şaýadydyr. Gaýgysyzy Gaýgysyz eden baş ýörelge şudur.

Gaýgysyz halk içine näçe köp gitdigiçe, şonça hem öz halkynyň pikir-duýgularyny ýakyndan öwrenip başlady. Mysal üçin ol täze döredilen Sowetleriň ählisiniň başynda türkmen dälleriň duranlygyna ýerli halkyň ünsi düşmeýşini gördi. Diýmek, halk özünü dolandyrmagy, öz ykbalyny çözmegi başgalara bermäge öwrenişipdir. Göwnibir. Şol bir wagtda-da özleri agzybirleşip, bir döwlet gurmak meýli yok. Hanlar, begler, serdarlar öz töweregine eýelik edip, ownuk häkimjik bolup oturanyna razy. Özünü özüniňkilerden gabanyp ýaşaýar.

Gaýgysyz halkyň häzir aýratyn, özbaşdak döwlet gurunmaga taýýar däldigi hakda birmahalky çaklamalarynyň tassyklanyp başlanyna gözi ýetip gynandy.

Türküstany nädip gol astynda saklajagyny oýlanýan Sowet hökümeti Türküstan awtonom Sowet Sosialistik Respublikasyny 1918-nji ýylyň 30-njy aprelinde döretdi. Russiýadan aýry ýaşamak islän Kokant respublikasynyň neneňsi gysaja salynýanlygy dury pikirlenýän Gaýgysyza uly sapak boldy."Her bir zadyň öz nesibelije wagtyny bilmek örän peýdaly.»

Türküstan awtonom Sowet Sosialistik respublikasy türkmenler üçin örän amatsyz şertlerde döredildi. Zakaspi oblasti häzirki Mary, Ahal, Balkan we 1919-njy ýylda Gazagystana berlen Maňnyşlak oblastlaryndan ybaratdy. Häzirki Daşoguz welaýaty Hywa halk respublikasyna, Lebap welaýaty bolsa Buhara halk respublikasyna degişlidi. Owganystanda we Eýranda galan türkmenleri hasaba almanymyzda-da türkmenleriň ýurdy üç parça bölünendi. Bu yagdaý Gaýgysyzyň baş maksadyna gaty çapraz geldi. Şonuň üçinem ilkinji mümkinçilik bolanda bu bölünişigi üýtgetmek meýli Gaýgysyzyň aklyndan aýrylmady.

Ylymly-bilimli, döwrüň belentliginde pikirlenip bilýän adamlary öz töweregine çekmek işini Gaýgysyz bir dem salym hem

togtatmady. Öz bile okan ýoldaşlary, işdeşleri, pikirdeşleri bir çukura tüýkürýärdiler. Tagtabazarly Ýagmyr baýyn ogly Arnageldi baý ýigrimi iki müň goýnuny, müňe golaý ýylkysyny, ýene şonça düýesini, üstesine-de sekiz kilo lokga altynyny Gaýgysyza goldaw bolsun diyip täze hökümete meýletin tabşyrdy. Emir Hajy ady bilen meşhur bolan bir kişi hem uly maddy kömek berdi. Üeri gelende aytsak, Kakajan, Bapby, Bekgi Berdiýewler Emir Hajynyň ogullarydy. Emma H. Ýomudskiý, Seýitmyrat Öwezbaý, Oraz serdar, Kakajan, Bekge Berdiýewler ýaly has täsirli we il içinde sözi geçýän adamlar Sowet hökümetini owal-başdan goldamaýardylar, olar Gaýgysyzyň aňyrdan görüji, inçe öwrümlü hereketlerine bolsa ýa göz ýetirmeýärdiler ýa-da ynamsyzlyk edýärdiler.

Türkmen halkynyň oňküden-de beter parçalanmak howpy güýçlenen pursatynda iňlisler has ekabyrlaşdylar, Eýranyň, Owganystanyň territoriýalaryny özleri üçin köpri hökmünde ulanyp başladylar, munuň üstesine Rus patyşasynyň generallary hem turkmenleriň oňde baryjylaryna degerli täsir etmäni başardylar. Munuň şeýle bolmagynda Zakaspi oblastynyň ýolbaşçylarynyň türkmenler däldigi hem sebäpleriň biri bolup biler. Eýýäm 1918-nji ýylyň ortasynda Zakaspi oblasti otly köýnek geýdi. Oraz serdaryň başda durmagynda Zakaspi oblastynda turan topalaň bu ýerdäki häkimiýeti agdardy. Onsoň iňlisler Eýranyň üstünden türkmen topraklaryna aýak basdylar. Düýnki dostlar bu gün aýry-aýry, gapma-garşy frontda durdular. Gaýgysyzyň ene başga agalary hem Oraz serdaryň tarapyndady. Gaýgysyz gizlenmäge mejbur boldy. Ony Abdyryzak örän mäkäm gorap saklady, amaty gelende Daşkende ugratdy. Daşkente oňa pikirdeşler, köne dostlar ýardamçy boldular. Gaýgysyzy magaryf komissariýatyna işe çagyrsalaram ol türkmen topragyndan sowaşyp bilmedi, ýogsa Daşkendiň her bir daşy, her bir agajy onuň juwanlygyny ýatladyp, ýüregini jigledip durdy. Watan duýgusy başga. Hiç kim o duýgulary düşündirip bilmeýse gerek. Gaýgysyz ýaly çuňňur watansöýer üçin-ä bu duýgular tutuş bir ummandy. Marydaky meşhur “Ýolbarsly” çayhanasy, Uly Garly, Kiçi Garly, Oraz Salyr ýaly beýik bagşylaryň owazlary ony heýjana salýardy. Onsoňam onuň türkmen topraklaryna eýe

bolmaga döränligi, syrly hakykat bolsa-da, gizlin täsiri güýçlüdi. O güýç Gaýgysyzy türkmen, türkmen topragyna çekdi durdy. Gaýgysyz Zakaspi frontuna gaýdarmen boldy. Fronta we ýerli ilata milli dilde neneňsi edebiýat zerurlygyny kesgitlemek işi tabşyrylýar. Onuň aldym-berdimli söweşlere eli ýaragly gatnaşanlygyny hem aradan aýyrmak bolmaz. Dünýäniň birinji kolonialisti hasaplanýan iňlisler ýurtdan çykarylsa köp mesele çözüljekdigini Gaýgysyz unutmayar. Söweşler gyzsyp-sowasyp, öňe gidilip, yza çekilip, ahyry Mary rahat hala gelende, o ýerde derrew Sowet häkimiýet guramalary dikeldilýär, işler ýola goýlup başlanýar. Gaýgysyz Gyzyň goşunyň baran ýerlerinde ýerli halka sütem edilmegini, talaňçylygy düýpden ýatyrmak maksady bilen Zakaspi frontunyň ýolbaşçylaryna ýüz tutýar. Netijede şeýle manyly buýruk berilýär. Ýerli halkyň ahwalyny tiz duýýan Gaýgysyz Eziz hana, Oraz serdara ynanan ilatyň ýazyksyzdygyny aýdyp, halkyň söweşsiz boýun bolmak meýlini duýýar. Ilatyň başga frontda duranlygy üçin yzarlanmagyny gadagan etmegi guraýar. Mysal üçin Eziz handan sowaşan Gyzyň han bilen gepleşik arkaly düşünişmekde Gaýgysyz öz aktiwligini görkezýär. Onsoňam sada halkyň Gaýgysyz haýsy tarapda bolsa şo tarapda bolmak meýli güýçlüdi. Ine, Gaýgysyzyň hiç bir arhiwde, hiç bir ýazgyda galmadyk, döwri üýtgetmäge ukyply şahsy güýji şeýle ekeni. Munuň ýene bir tassyklamasyny az-kem soňra ýatlaşarys.

Mary iňlis interwentlerinden we Oraz serdaryň goşunyndan saplandygy täze hökümet işe başlady. Rewolýusion komitet döredilip, täze saýlawlar geçýänçä ähli işler bu guramanyň üstüne ýüklendi. Mary uýezd rewkomyňyň orunbasarlygyna Gaýgysyz bellendi. Esasy iş ýene Gaýgysyzyň boýnundady. Gaýgysyzam etjegini bilýärdi, olam Atanyýazow ýaly, Abdyryzak ýaly adamlary öz töweregine çekýärdi. Gaýgysyz Tejen, Kaka, Aşgabat, Gazanjyk demir ýol duralgalaryndaky esasy söweşleriň ýeňişli tamamlanmagyna hem täsirini ýetirip durýardy. Asmandan zyňlýan listowkalaryň halka täsirli ýazylmagynda, öz şahsy tanyşlarynyň abraýyny umumy iş üçin ulanmakda Gaýgysyz tapylgysyz hyzmatlar bitirýärdi. Üstesine-de Zakaspi frontunyň rewolýusion-harby sowetiniň başlygy N.Paskuskiý bilen

Gaýgysyzyň arasyndan gyl geçmeýärdi. N.Paskuskiý türkmenleriň arasynda ýetişen, Tejende işlän adamdy we türkmenleri jandan söýýärdi. Bu hem Gaýgysyzyň peýdasynady. Şoňa görä Gaýgysyz öz sözünü geçirip bilýärdi.

Şol günleriň birinde frontdan telegramma gelýär: "Örän gyssagly 800 düýe iberiň." Bu düýeler Gazanjyk, Aýdyň we soňra Krasnowodsk söweşlerinde gumdan öwrümlü geçmek üçin zerurdy. Emma 800 düýe hem az-maz däl. Zakaspi frontunyň hojalyk dolandyryş naçalnigi I.W.Buharenko özge kişiniň yanyna barman, göni Gaýgysyzyň yanyna barýar. Sebäbi Gaýgysyzyň her bir işiň tärini tapýanlygy hemmä bellidi. Ol bu gezegem täze ýol tapýar. Göni bazara baryp, düýe satýanlary bir ýere jemläp, şeýle bir janygyp ýagdaýy düşündirýar weli, düýe satýanlar öz meýline düýelerini döwlete karzyna tabşyrýarlar. Eýýäm bir aý geçip-geçmänkä düýeler eltilmeli ýerine eltilýär. Bu taýda oýlanyp otursaň, Gaýgysyzyň abraý-sarpasynyň ne derejede ýokarylygyna haýranlar galýarsyň. Halk eýýäm Gaýgysyzy ýürege ýakyn kabul edipdir. Bu ahwal gelejekki lider üçin ýeke-täk zerur zatdy. Sebäbi taryhyň görkeziji ýaly, halk tarapyndan kabul edilmedik ýolbaşçylar wezipede uzak otursalar hem işden giden günü unudylýarlar. Magtymguly ony bir setirde örän jaýdar aýdyp gidipdir:

Il-guni bolmasa, şalar tagtydan düşer gider.

Gaýgysyzyň janykkeşligi, il-gün ahwaly üçin janköýerligi, esasysy hem işi guramakdaky başarnygy oňa ýokary wezipä çekilmäge ýol açypdyr. 1919-njy ýylyň noýabrynda Gaýgysyz Zakaspi oblast rewolýusion komitetiniň başlygynyň orunbasarlygyna bellenýär. Bu hakykatda ähli işleri guramak wezipesi Gaýgysyzyň üstüne ýüklendi diýildigidi. Emma bu gezegem orunbasar. Gaýgysyz bu ýagdaýy öňden bári bilýär ahyry. Ýerli millete ynanmazlyk düýgusynyň barlygyny, ony hernäçe şirin sözler bilen basyrsalar-da ýüze galkýandygyny Gaýgysyz örän gowy bilýärdi we ýüreginiň çuňunda gizlin saklaýardy. Ol bu wezipä geçenden başlap hojalyklary dikeltmek, jemgyýeti janlandyrmak, ýerli kadrlary işe has köp çekmek, Daşkentden, Moskwadan işe iberilenleriň ýerli ýagdaýy öwrenmekleri we şoňa laýyk hereket etmekleri üçin jan çekýär.

Zakaspi frontunyň ýeňişli tamamlanmagyna örän uly ýardam berýär. Ilkinji ýardam-ýerli halkyň Gyzyň goşuny goldamagyny gazanmakdy, iňlis interwentlerine garşy söweşyän esgerleri iýmit, geým we beýleki zerur enjamlar bilen üpjün etmekdi. Şol günlerde ol has batyrgaý pikirler orta atýar. Düýn Sowet hökümetine garşy söweşenleriň günäsini geçmegi hem-de olary Watan üçin işlemäge çekmegi ýola goýýar. Baýlygyna, garyplygyna bakman, haýsy tiredenligine bakman, ýaşgarrylygyna bakman, ähli kişileri Watana hyzmat etmäge çekip başlaýar. Ol, köplenç şahsy çemeleşik, göz-göze bakyp çemeleşmek yoluny seçýär. Bu ýolda köp-köp garşylyklara hem ýokardan gelenleriň, hem ýerlileriň garşylygyna duçar bolýar. Sebäbi örän köpler syýasat bilen keselläpdiler, Gaýgysyz bolsa elmydama her kime ozaly bilen adam hökmünde garaýardy, syýasy agza hökmünde garamaýardy. Haýyrly iş bitirip bilýärmibolany. Şu taýda Gaýgysyzyň ýene bir uýtgewsiz, durnukly sypaty hakda aýtmaly. Ol wezipede bolsa-da, bolmasa-da şo bir bolşy ekeni. "At münen atasyny tanamaz" diýleni Gaýgysyza degişli däldi.

1919-njy ýylyň awgustynda Asgabatda, hut Gaýgysyzyň teklibi bilen, tasirli adamlaryň maslahaty geçirilýär. Şo maslahatda hem Gaýgysyzyň täsiriniň güýçlülügi, halkyň köp böleginiň Gaýgysyzyň yzyna düşmäge hyýallydygy, dogrusy, türkmenleriň ýeke-tak lideri hökmünde Gaýgysyzyň ýetişip barýanlygy belli bolýar.

Şo ýylyň 6-njy dekabrynda Türkkomissiýanyň agzasy W. Kuýbyşew Aşgabada gelýär. Bilşiňiz ýaly, o döwürler Türkkomissiýanyň aýratyn hukuklary, yagny Bütinsoýuz Merkezi Ispolnitel komiteti tarapyndan berlen artykmaç hukuklary bardy. Şoňa görä W. Kuýbyşewiň neneňsi ygtyýarlyklarynyň barlygy hakda oýlanyberini. Ol Aýdyň söweşlerine ýolbaşçylyk edip, ýene Aşgabada dönyär. N. Paskuskiý hem bile gelýär. Gaýgysyzyň W. Kuýbyşew bilen tanyşlygy başlanýar we bu tanyşlyk Gaýgysyzyň gelejekki ykbalyna öwrülişik derejesinde täsir edýär. Gaýgysyz W. Kuýbyşew uly wezipeli bolsa-da çekinmän açyk sözleýär. Ýüreginiň derdini dökýär. Gaýgysyz Zakaspi oblastynyň meselelerini, kynçylyklary, kanun bozmalaryň sebäplerini we ýene köp-köp ugurlardan gürrüň berýär. Özem özüni ak guş

edip, beýlekileri garga edýänlerden däl-de, hut öz ýetmezlerini hem bile aýdýar. Bu göwnaçyk, hakykatçy söhbetdeş W.Kuýbyşewe badabat ýaraýar. Gaýgysyz hakda N.Paskuskiniň we beýlekileriň hoş sözleriniň dogrulygyna ynanyar. Belki W.Kuýbyşew bu bedýan çöl ülkede, bu garyplykda beýle batyr sözläp bilýän, öz mertebesini beýle derejede tutup bilýän ynsana duşanyňa geň galandyr. Munuň şeýlediginiň tassyklamasyna soňrak sataşarys.

Gaygysyz bolsa öz bähbidi hakda hiç bir pikire ýüz urman, aldygna, her bir amatly pursatda ýerli adamlary saýlap-seçmäge, ýürekli, eli sap, edenli, milletiň öňüne geçip, gorelde bolup biljek adamlary wezipä cekmäge dyzaýar.

Gaýgysyzyň häzir baş wezipesi-adam ýetişdirmek. Uly harplar bilen ýazylan adamlary, ynanylan ornunda polat kimin durup biljek, daşyň ýagyny çykaryp biljek adamlary köpräk ýetişdirmeli. Ana, şonda jemgyýet dörär. Bir balyk ýüzüp ýörse, ondan deňiz bolarmy?!

Yok, ýok. Wagt utmaly, pursatdan peýdalanmaly. Gijä galmak-ölüme barabar.

Birmahallar Muhammetguly gardaşynyň iymek-içmekden ozal bilim zerur diýenini Gaýgysyz hiç-hiç unutmady, o pikir durmuşda her ädimde tassyklanyp durdy. Garybyň egnini bir gezek, müň gezek ýaparsyň, bir gezek, müň gezek garnyny doýrarsyň, şonda-da ahyrda şol çyplaklygyna, sol açlygyna galar. Emma garyba ylym-bilim, terbiýe berseň, ol durmuşda etjegini biler. Goý, ol özüniň kimligini bilsin, bu dünýäde näme üçin ýaşaýanyny bilsin. Türkmenler: "Özüni bilen düňýäni biler" diýip yöne ýere aýtmaýar ahyry.

Onsoň Gaýgysyz kone hem täze sowatly adamlara eýe çykdy. Beýik geçirimlilik bilen, düýnki günde bolan-bolmadyk günäleri unudyp, olara yhlas bilen ýapyşdy. Ilata aldygna sowat öwretmegi gurady. Bir agajyň kolegesinde, gamyş kepbelerde, ýer kümelerde sowatsyzlara okuw öwredilip başlandy. Türkmenleriň sähelçe sanly intelligensiýasy ýeterlik bolmany üçin tatar, azerbaýjan, türk adamlaryny hem bu işe çekip başlady. Açlyk, horluk, mätäçlige bakman, çalasowat mollalaryň, takwalaryň garşylygyna bakman, bütin milletiň ýüzünü magaryfa öwürmegi maksat edindi. "Maňa bir harp öwredeniň kyrk ýyl gullugynda

duraryn" duýen gadymy dananyň pikiri 1919-njy ýyllarda täzeden janlandy.

Zakaspi oblastynyň ilatynyň aňyrdan gelme garyplygy, ýaşayyş terziniň, medeniýetiniň örän yzagalaklygy bu işleriň, Gaýgysyzyň isleýşi ýaly, tiz ýola düşmegine uly päsgelçilik bolýardy. Üstesine-de zamananyň çylşyrymlylygy, Türküstanyň ýagdaýynyň has-da agyrlýgy Gaýgysyzyň ýolundaky iň uly böwetdi.

1920-nji ýylyň martynda Gaýgysyzyň ýakyndan gatnaşmagynda we yhlasly guramaçylyk işi esasynda türkmen halk wekilleriniň gurultaýy bolýar. Bu gurultaýa baý-garyp, köne-täze diýmän, ähli toparlaryň wekilleri çagyrylýar. Hatda düýn hersi bir baýra ýaplanyp, bir-birege ýarag çenänlerem gurultaýa çagyrylýar. Gurultaý täze dörap gelýän jemgyýeti ysnyşdyrmakda, umumy maksat, umumy ykbal birligini döretmekde gaty täsirli bolýar. Üstesine-de Zakaspi oblast yolbaşçylygynyň hiç kime kitüw baglamaýandygyny, hiç kimi yzarlamaýandygyny bu gurultaýa gelen wekillere ynanýrmak gerekdi.

Ol şeýle-de boldy. Bu gurultaý Gaýgysyzyň abraýyny örän beýgeltdi. Türkkomissiýanyň başlygy Ş.Eliawa hem-de Türküstan frontunyň baş komanduýuşisi M.Frunze bu gurultaýa gatnaşyp, wekilleriň duýgy-niýetlerini we olaryň Gaýgysyzyň töweregine neneň ysnyşyşlaryny içgin synladylar. Gaýgysyz bilen aýratyn söhbetdeşlikleriň açyk, işe örän ýakyn ahwalda, özüňi tankytlamak ruhunda geçişine begendiler. Bu Gaýgysyzyň gelejekki ykbaly üçin gaýtalanmajak pursat boldy. Edil W.Kuýbyşew bilen duşuşykdaky ýaly.

Netijede, uly ygtyýarlyklary bolan Türkkomissiýanyň başlygy we iki sany abraýly agzasy Gaýgysyzyň akyl-paýhas, işe çemeleşiş, halka yolbaşçylyk ediş ukyplarynyň örän tapawutlydygyny anyk duýdular. Olar yene bir aýratynlygy duýan bolsalar gerek: rewolýusiýadan öňki ýokary derejeli rus çinownikleriniň dürli ýazgylarynda umuman türkmen halkyna berilýän bahalar hakda-da öň habardar bolandyrlar.

Gözi ganly, eli ganly general, Gökdepe söweşlerine baştutanlyk eden Skobelew türkmenleri ýer yüzünden süpürüp ýok etmähine

ahmyr edip ölse-de onuň başga bir generaly N. Grodekow hakykatdan daş düşüp bilmändir: "Özüňkilere dönüklük etmekden ýokary jenaýat bolmandyr, şoňa gorä-de olaryň (türkmenleriň) arasynda dönük tapylar diýip hiç kim gümanam etmedi." Tugan-Mirza-Baranowskiý W.A. bolsa şeýle diýýär: "Her bir teke (türkmen diýip düşünmeli) söz berdimi-hiç mahal sözünden dönmez, eger ol ölýänem bolsa, bendi bolýanam bol-sa sözünde durar. "A.Lomakin:" Kasam içmäge şeýle mukaddes, şeýle hormatly bakýan türkmenler ýaly halk musulmanlaryň arasynda azdyr diýip çekinmän aýtsa bolar.» O.Tumanowiç bolsa türkmenleriň hiç bir ýagdaýda ýaraňjaňlyk-yapjalyk etmeýändiklerini aýdýar. (Ýokarky maglumatlar prof. Öwez Gündogdyýewiň materiallaryndan alyndy.)

M.Frunze Daşkende gidensoňam Gaýgysyzyň täsirinden çykyp bilmedik bolarly. Ol eýýäm maý aýynda Gaygysyzy Daşkende çagyryýar. Emma Zakaspi rewkomynyň başlygy Gaygysyz git-se yerli millet bilen işleşip bilmeris, oblawkom dargar öydüp, birinji telegramma jogap bermeýär, ikinjide garşy bolyar. Ahyry, üçünji gezek gazaply telegramma gelýär: "Rewolyusion harby Sowete.Baranow, Zinowýew ýoldaşlara. Ýoldaş Atabaýewi haýal etmän Daşkende ugradyň. Gaýdýan wagtyň häziriň özünde habar beriň. Atabaýew musulman komunistleri birleşdiriji merkez hökmünde zerur. Frunze."

Ynha, Gaýgysyzyň ilkinji resmi häsiýetlendirilişi:"birleşdiriji merkez..." Bu örän uly baha. Otuz üç ýaşly türkmen Türküstan-Orta Aziya möçberinde şeýle diýilmegi örän begençli fakt. Üstesine-de Gaýgysyzyň ynsan hökmünde haýsy sypaty göz önünde tutulyp aydylany gyzykly. Elbetde, Gaýgysyzyň gaytalanmajak guramaçylyk zehini, gudrat dörediji guramaçylyk ukyby göz önünde tutulandyr.

Gaýgysyz Daşkende göwünsizräk gitdi. Ol Zakaspi oblastynda işleri ýaňy ýola goýup başlapdy ahyry. Zakaspi frontunda iňlis interwentleriniň we patyşa düzgünini ýola goýmak islänleriň, milli azatlyk almak islänleriň ýeňilmegi bilen täze ýagdaý emele gelipdi. Öňki, ýoly aýra düşen dostlar ýene birleşip başlapdylar, Gaýgysyza golaý duranlaryny kem görmeýardiler. Gaýgysyzam olary açyk ýüz bilen garşylaýardy. H.Ýomudskiý,

Seýitmyrat Öwezbaý, Kakajan, Bekgi, Bapby Berdi dagyny we beýlekileri Gaýgysyz ýene öz ýanyna çekipdi. Hatda Seýitmyrat Öwezbaýy Aşgabat şäher rewkomynyň başlyklygyna hem belläpdi. Emma öňe çykan türkmenleriň arasynda pikir-maksat birligi heniz mäkäm däldi. Olaryň köpüsi täze syýasat keseli bilen berk keselläpdiler, turkmeni müň ýyllap agsadan tireçillik belasyndan saplanyp bilmeýärdiler. Onsoň Gaýgysyzyň ýok wagty Seýitmyrat Öwezbaýy wezipeden boşatdylar. Ol patyşa ofiserimiş, aklaryň arasynda gulluk edenmiş.

Gaýgysyzyň muňa jany ýandy. Ol-a her edip, hesip edip jemgyýet döretjek bolýar, bir ýere jemlenjek bolýar, birnäçeleri hem ýaňy döräp gelýän türkmen jemgyýetini we intelligensiýasyny parçalamak isleýär. Şeýdibem özüni Sowet hökümedine wepaly adam hökmünde görkezmek isleýär. Gaýgysyz Daşkende gidende, ana, şeýle türkmenlerden howatyr ede-edede gitdi. Bela, köplenç, uzakdan gelmeýär, öz içiňde döreyär-bu aksiomany Gaýgysyz ýagşy ýatda saklapdy.

Ol Daşkente özüne neneňsi takdyr, neneňsi wezipe garaşýanyny bilmän, güman etmän barýardy. Diňe Türküstan awtonom Sowet respublikasynyň merkezine işe çekilýän ilkinji türkmeniň özüdigini bilýärdi. Şoňa görä-de neneňsi jogapkärligiň boýna ýüklenýänini, bu şansy-amatly pursaty örän akylly-başly ulanmalydygyny oýlanýardy. Daskentde işläp, türkmenlerden uzaklaşmak howpy barada-da pikirlenýärdi. Ony Zakaspi oblastyndan bilgeşlin uzaklaşdyrýan bolaýmasynlar?! Birmahallar Maryda azyk komissiýasynda işlän ýyllary Tanýa diýen bir gyza öýlenip, kontrrewolýusiýa döwründe ony Daşkende äkidipdi, o taýda bir gyzjagazy bolupdy. Olaryň yagdaýy hakda-da bilesi gelýärdi.

Ýöne gelejekki näbelli ykbaldan ýaýdanmak Gaygysyzyň ganynda ýok.

Daşkente Gaýgysyzy güler ýüzli garşyladylar. Türkkomissiýanyň agzalary onuň bile aýratyn söhbetdeş boldular. Netijede, ol Ýer işleri halk komissarynyň orunbasary, az wagtdan bolsa, komissar bellendi. Türküstan derejesinde pikir ýöretmek zerurdy we täze-täze işler etmek gerekdi. Sebäbi açlyk-horluk gapydan gitmeýärdi. Ferganada we beýleki bol hasylly

jülgeleriň käbirinde basmaçylyk hereketi güýjöpdi.Üstesine Türküstan Sowet Sosialistik respublikasynyň hökümet ýolbaşçylary heniz durnukly bir ugur alyp bilmeýärdiler hem-de Türkkomissiýa bilen çapraz ädimlere ýol berýärdiler. Her niçik bolsa-da Gaýgysyz uly tejribeler toplan başlady we hökümet koridorlaryndaky, kabinetlerindäki çaknyşyklarda özüni aman saklamagy öwrenip ugrady. Özüni gelejekki uly ýeňişlere taýýarlamak-sungatlaryň inçesidi ahyry.

Bu döwürler Gaýgysyzyň maşgala ýagdaýy hakda, garyndaşlary hakda anyk maglumat örän az. Ejesi we jigisi bu ýyllaryň uruş-gowgasynda, açlygynda neneň gün doladykalar? Aman galan bolsalar, kim olara kömek berdikä? Gaýgysyzdan uly doganlaram kândi ahyry. Uly dogany Agajan we onuň ofiser ogly hakda maglumat ýok. Gaýgysyzyň ömrüniň şu taraplary, häzirlilikçe, garaňkylygyna galýar.

1920-nji ýylyň 26-njy sentyabrynda Türküstan Respublikasynyň sowetleriniň 9 gurultaýynda Gaýgysyz Türkistan Halk Komissarlar Sowetiniň başlygy wezipesine saýlanýar. Bu türkmen halkynyň arasyndan hem lider ýetişýänligini aňladýardy.

Gaýgysyzyň ýokary wezipä çekilmegi, ozaly bilen, türkmen halkynyň bagtydy, onuň gelejekki ykbalynyň oňyn çözgüt tapmagy üçin örän ähmiýetlidir. Şol wagtlar Gaýgysyzdan başga bir türkmeniň Türküstan derejesinde birinji wezipä çykmagy mümkinmidi?! Elbetde, mümkin däldi. Gaýgysyzyň derejesinde kämilleşen, özüne erk edip bilýän, guramaçylyk babatda ýokary ussatlyga ýetişen, iň esasy hem il içinde meşhurlyga ýeň bolan şeýle türkmen ýokdy. W. Kuýbyşew tarapyndan gol çekilip, merkeze iberilen bir hatda Gaýgysyz hakda gyzykly maglumat berilýär: "...Täze merkezi Komitetiň agzalarynyň arasynda ýerli ilatdan dörän, tebigy ösüp ýetişen meşhur adamlar bar, mysal üçin ...Atabayew, türkmen obasyndan çykan, örän çykgysyz şertlerde özüde sagdyn kommunistik dünýägaraýşy gudrat bilen döreden adam." Bu fakta aýratyn üns bermegiňizi haýyş edýärim. Gelejekde millet öz ojagyň başyna ýygnanmaly bolanda türkmeni ojakly etjek diňe Gaýgysyzdy. Ony pursaty gelende synlarsyňyz.

Gaýgysyz Türküstan respublikasynyň hökümet başlygy bolansoň

hem milli azatlyk isleýän toparlara goşulmady. Sebäbi ol ýokary wezipede oturan ýerinden ýagdaýy has gowy synlady, diňe bir Sowet imperiýasynda däl, eýsem tutuş dünýäniň her bir künjünde artyk güýçli döwletler dünýäni täzeden bölüşýärdiler we araçäkleri täzeden biçýärdiler. Muny görmezlik, bilmezlik etmek jenaýat bolardy.Şeýle ahwalda kiçijik Türkmenistanda garaşsyz döwlet gurmak mümkin däldigini on sekizinji, on dokuzynjy ýyllaryň tejribesi hem aýdyň görkezdi.

Diňe amatly pursata garaşmaly.

Gaýgysyz täze wezipede hakyky ýagdaýy bolşy ýaly gördi we gelejekki işleri neneňsi bitirmelidigini köpçülik bolup maslahatlaşdy. Edil Zakaspi oblastynda edişi ýaly, bu taýda-da magaryfa aýratyn uly üns berip ugrady. Döwlet bütjetinde magaryfa goýberilýän puluň möçberiniň ikinji ýerde bolmagy eýýäm köp zatdan habar berýärdi. Gahatçylykda, weýrançylykda, şol gowgaly günlerde magaryfyň şeýle güýçli goldanmagy Gaýgysyzyň medeniýet, ylym derejesiniň örän ýokarylygyny aňladýardy.

1920-nji ýylyň 15-nji dekabrynda Türkkomissiýa we Türkbýuro merkeze ýazan hatynda uzak maslahatlardan, söhbetlerden, soraşdyrmalardan, pikir öwrenmelerden soň Gaýgysyz Atabaýewiň kandidaturasynyň Türküstan respublikasynyň hökümet başlyklygyna hödürlenendigini aýtmak bilen, olar Gaýgysyz hakda şeýle diýýärler: "...Bu türkmen örän durnukly, edermen işgär. Ol bütin sowet apparaty bilen häzirlilikçe ýeterlik tanyş bolmasada, sähelçe wagtdan onuň başarnykly boljakdygy gümansyzdyr."

Şol ýyllar bilen baglanyşykly köp-köp ýatlamalarda Gaýgysyzyň her bir meseläniň çykalgasyny tapýşy, dogruçyl pikirlenişi we özüni bir durkda alyp barşy, güýçli guramaçylygy, esasysy bolsa, il içinde onuň meşhurlygy hakda köp agzalýar. Ýokarda agzalan sypatlar onuň Täc gök serdaryň ogludygyny, ýagny serdar gany bilen geçen alamatlardygyny aňladýar.

Gaýgysyz Türküstan Halk Komissarlar Sowetiniň başlyklygyna geçende respublikanyň ýagdaýy örän agyrdy. O ýagdaýy doly görkezmek üçin, şeýle hem Gaýgysyzyň bu wezipede eden işlerini aýratyn seljermek üçin özbaşyna, uly bir kitap yazmaly boljakdygyna okyjy göz ýetirýändir. Bu taýda Gaýgysyzyň esasy,

tapawutly işleriniň käbirini agzamak bilen kanagatlanmakçy.

1. Geçmişň ähli tejribesini we ýalňyşlyklaryny öwrenmeli hem-de indiki ädimimizde o ýalňyşlary gaýtalamaly däl.

2. Ýerli kadrlary ýetişdirmäge aýratyn üns bermeli.

3. Merkezden iberilýän kadrlaryň ýerli ýagdaýy bilmeklerini gazanmaly.

4. Pagtaçylygy gysga wagtda dikeltmeli.

5. Maldarçylyk meselesinde örän seresaply bolmaly. Mallaryň baş sany azalmaz ýaly we olaryň daşary ýurda sürülmezligi üçin çäre tapmaly.

6. Senagat kärhanalary millileşdirilende gödek ýalňyşlyk göýberildi, ýagny iri kärhanalar bilen birlikde örän kiçi kärhanalar hem millileşdirilipdir. Netijede önümçilik gaty pese gaçypdyr. Bu meselede ýol tapmaly.

7. Gelejekki ýyllar üçin iş plany düzülende gurbuň ýetjek işe başlamaly.

8. Basmaçylygyň esasynda ilatyň maddy we ruhy mahrumlyklary ýatyr. Ol adamlaryň köpüsi bu ýola mejbur bolup düşdüler. Ýaşayyş ýagdaýy düzelişe, basmaçylygyň köki kesiler. Şoňa görä basmaçylary gyryp, güýç ulanyp ýok etmeli däl-de, durmuşy gowulandyryp, gepleşikler geçirip, düşünişip umumy maksada ýetmeli.

9. Ilat öz ene dilinde iş alyp barar ýaly şertler döredip başlamaly.

10. Ähli babatda magaryfy ösdürmeli.

Ynha, Hökümet başyna geçip, işleriň ýagdaýyna göz ýetirensoň, Gaýgysyzyň öz öňünde goýan maksatlary takmyn şeyleräk. Ol bu meseleleriň özeninde jemgyýeti bölmezlik, ähli gatlaklaryň bir gazanda gaýnaşmagyny gazanmak prinsipi bardy. Ynsany syýasatdan ileri görmek endigi ýüze çykýardy.

Onsoň ýagşy niýetlerini durmuşa geçirjek bolup, ol gazak, gyrgyz, özbek, galpak, türkmen topraklarynda gije-gündiz ýortup başlady. Ýer-suw reformasy boýunça aýratyn işler alyp bardy. Düýnki aç-ýalaňaç ynsany, gul ýaly boýny bükük ynsany bu gün ýerli-suwly etmegiň ähli garşylyklaryndan başga, psihologik, ruhy päsgelçiliklerini hem ýeňmelidi. Zähmetkeş halk öz arkasynda umumy bir Sowet hökümetiniň duranlygynyň

üstesine anyk biriniň duranlygyny hem göresi gelýärdi. Muny Gaýgysyz öňräkden bäri duýýardy.Şonuň üçinem şahsy duşuşyk, şahsy gatnaşyk,şahsy güwä geçme usullaryny köp ulanýardy. Şu sebäpli onuň kabinetde oturan wagtyndan köpçülik içinde bolýan wagty elmydama artykdy. Ol ähli günäni geçen döwre ýa-da ýolbaşçylara atyp, gelejek üçin bolar-bolmaz wadalar berip möwritini geçirýänlerden däldi. Iş tabşyrsa,özi derňemäni unutmaýar. Gulaga ynanaňdan göze ynanmagyň has bähbitlidigine Gaýgysyz ir düşünişdi.

Dowamy bar >> Edebi makalalar